

М. В. Туленков
Tulenkov, M.V.

Організаційна взаємодія як форма соціальної солідарності

Organizational cooperation as a form of social solidarity

У статті аналізуються сутність і зміст організаційної взаємодії як форми соціальної солідарності в умовах суспільних трансформацій.

Ключові слова: організація, взаємодія, солідарність, організаційна взаємодія як форма солідарності.

This article analyzes the nature and content of organizational interaction as a form of social solidarity in terms of social transformation.

Keywords: organization, cooperation, solidarity, organizational interaction as a form of solidarity.

Вихідні передумови. Проблема концептуалізації категорії “організаційна взаємодія” має неабияке значення для розвитку форм солідарності індивідів і соціальних груп в рамках соціальних організацій для досягнення визначеної загальної мети та реалізації своїх особливих і загального інтересів. Отже, не пізнавши сутності людських взаємодій, що відбуваються в рамках формальних організацій, неможливо не тільки ефективно ними управляти, а й використовувати їхні можливості для блага кожної людини та в інтересах усіх людей. Проведений аналіз показує, що концептуалізація категорії “організаційна взаємодія” залишається поза увагою соціологічної науки. Зокрема й дотепер бракує фундаментальних наукових праць, присвячених комплексному аналізу організаційної взаємодії як форми соціальної солідарності сучасних суспільств. Більше того, дана категорія поки що не посіла належного місця у філософських і соціологічних словниках, що обмежує її використання в соціологічних дослідженнях для пояснення складних організаційно-управлінських явищ і процесів у сучасному українському суспільстві.

Постановка завдання. Об’єктивна наукова потреба в розробці концептуальних засад організаційної взаємодії як форми соціальної солідарності індивідів і соціальних груп зумовлює головну мету даної статті, яка полягає у

з’ясуванні сутності, змісту та пізнавальних можливостей категорії “організаційна взаємодія” як форми соціальної солідарності в сучасному соціологічному дискурсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для визначення поняття “організаційна взаємодія” необхідно уточнити сутність і зміст двох його складових – “взаємодія” та “організаційне”, а вже потім проаналізувати їхній взаємозв’язок і взаємозумовленість у складі цілого як форми соціальної солідарності. Передусім визначимо родові ознаки категорії “взаємодія”, яка відображає процес взаємовпливу різних об’єктів, їхній взаємозв’язок, взаємозумовленість, взаємоперехід, а також породження одним об’єктом другого [1, с. 81]. Із цього приводу Ф. Енгельс у “Діалектиці природи” писав: “Коли ми розглядаємо в цілому матерію, що рухається, то взаємодія – це перше, що постає перед нами з точки зору теперішнього природознавства... Взаємодія є істинною і остаточною причиною всіх речей, оскільки ми не можемо піти далі пізнання цієї взаємодії саме тому, що за нею більше вже немає чого пізнавати” [2, с. 546]. Тим часом С. Ожегов пояснював цю категорію через “взаємний зв’язок двох явищ”, наприклад, “взаємодія попиту та пропозиції” [3, с. 68]. При цьому соціальна взаємодія виступає формою соціальної комунікації (або спілкування), що складається із соціальних дій щонайменше двох індивідів (чи двох соціальних спільнот) або індивіда і соціальної спільноти [4, с. 57]. Натомість соціальна взаємодія як будь-яка поведінка індивідів (чи групи людей) має певне значення для інших індивідів (соціальних груп чи суспільства в цілому) у даний момент і в майбутньому. Тому соціальна взаємодія відображає характер і зміст відносин між людьми (соціальними групами) як постійними носіями якісно різних видів соціальної діяльності, що відрізняються одне від одного своїми соціальними позиціями (статусами) і соціальними ролями (функціями) [5, с. 63]. Тому незалеж-

Туленков Микола Васильович, доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ).

Tulenkov, Mykola Vasylovych, Dr. S. (Sociol.), Professor, Professor in the Department of Branch Sociology at Taras Shevchenko National University of Kyiv, (Kyiv).

© Туленков М.В., 2016

© Tulenkov, M.V., 2016

но від того, в якій сфері життєдіяльності суспільства (економічній, політичній, духовній, організаційно-управлінській тощо) відбувається взаємодія, вона завжди за своїм характером є соціальною, оскільки відбиває зв'язки між індивідами і групами людей, тобто ті зв'язки, що опосередковуються цілями, які кожна із взаємодіючих сторін прагне досягти.

Варто підкреслити, що хоча соціальна взаємодія і соціальна дія – процеси, схожі за змістом і характером, проте механізм їх протікання різний. У соціальній дії бере участь один індивід, а в соціальній взаємодії щонайменше двоє індивідів. Соціальна взаємодія відбувається там і тоді, де і коли хоча б двоє індивідів взаємно впливають один на одного, оскільки поза межами даної взаємодії людські дії виступають не як суспільні (соціальні), а як індивідуальні (особисті) дії. Звідси випливає, що соціальна взаємодія – це двоспрямований процес обміну соціальними діями між двома чи більше індивідами, а соціальна дія – односпрямований процес. Тобто взаємодія – двоспрямоване контактне чи безконтактне зіткнення двох факторів, що містять у собі очікування зворотної реакції. Отже, ключовою ознакою соціальної взаємодії є зворотний зв'язок. Причому соціальна дія індивіда може бути як спрямованою, так і не спрямованою на іншого індивіда. Однак тільки та соціальна дія, що спрямована на іншу людину (а не на фізичний об'єкт), а також викликає в неї зворотну реакцію, може бути кваліфікована як соціальна взаємодія. Одна з форм цієї взаємодії – приєднання до точки зору іншої людини (чи групи людей), а в підсумку – намагання стати такою, як і вона (чи вони).

Багато уваги аналізу структури соціальної взаємодії присвятив відомий соціолог П. Сорокін, на думку якого все суспільне життя складається із взаємодії індивідів: на акти взаємодії розпадаються всі соціальні відносини, починаючи з виробничих і закінчуючи релігійними, правовими і науковими. Структуру соціальної взаємодії вчений визначав як зв'язок трьох елементів: 1) індивідів (мінімум двох), що вступають в акт взаємодії, яка зумовлює їхню поведінку; 2) “актів”, тобто власне їхніх дій; 3) “провідників” цих дій, тобто звукових (наприклад, мова), світлоколюрових (наприклад, малюнок), рухових (наприклад, міміка), предметних. Усі акти соціальної взаємодії П. Сорокін поділяє на інтенсивні та слабкі, миттєві та тривалі, свідомі та несвідомі. Кожний акт взаємодії, вважає вчений, з одного боку, є внутрішньою реалізацією власного психічного життя індивіда, а з іншого – стимулом або подразником, що викликає певну реакцію в інших людей. Тож соціальне життя людей, таким чином, є майже суцільним потоком соціальних акцій і психологічних реакцій [6, с. 16–29].

Водночас одним із засновників теорії соціальної взаємодії вважають американського соціолога Дж. Хоманса, який суть механізму соціальної взаємодії вбачає у прагненні людей до одержання винагороди, вигоди і взаємному обміну ними. Найважливіші принципи *концепції соціального обміну* (соціальної взаємодії) Дж. Хоманса зводяться до наступного: 1) чим більше винагороджується визначений тип соціальної взаємодії, тим частіше він буде повторюватися; 2) якщо винагорода за визначені типи соціальної взаємодії залежить від якихось умов, то індивід

(чи спільність) прагне відтворити ці умови; 3) якщо винагорода є великою, то людина (спільність) готова витратити більше зусиль заради її отримання; 4) коли потреби людини є близькими до насичення, то вона меншою мірою здатна до взаємодії заради їхнього задоволення [7, с. 150].

Проте аналіз показує, що соціальна взаємодія може бути безпосередньою і опосередкованою соціальною дією. Наприклад, акт купівлі будь-якої речі – це безпосередня взаємодія покупця з продавцем, де соціальний характер дії є очевидним. Однак опосередкована соціальна взаємодія не є настільки очевидною, оскільки інша сторона взаємодії в цьому випадку, як правило, невидима. Більше того, діючий соціальний суб'єкт може навіть заперечувати її наявність. Наприклад, жінка робить собі макіяж. Чи є така дія соціальною? Вона каже, що “це тільки для себе”, і при цьому, можливо, цілком щира. Однак якщо уважно подивитися на цей акт, то ми побачимо, що справжньою метою жінки є намагання добре виглядати, але в чийх очах? Наодинці вона не користується декоративною косметикою, а застосовує її для позитивного ставлення оточуючих, яке формується її зовнішністю, і завдяки якому вона досягає душевної рівноваги. Таким чином, акт нанесення макіяжу є соціальним, оскільки опосередковано він зорієнтований на інших людей.

У зв'язку з цим соціальну поведінку будь-якого індивіда можна визначити як серію взаємопов'язаних соціальних актів, або як систему взаємозумовлених соціальних дій. Наприклад, поведінка споживача в основі якої лежить усвідомлення власних потреб та інтересів, включає вибір товару, процес торгу, використання купленого товару і багаторазове повторення цього циклу стосовно інших товарів у інший час, а крім того ще й визначення місця дії, тобто ринку товарів і послуг. Отже, ринок – це форма соціальної взаємодії продавця і покупця, яка передбачає їхні дії та впливи стосовно один одного. Причому соціальна дія, під якою розуміється односпрямоване контактне (чи безконтактне) зіткнення одного соціального актора (індивіда) з другим, не обов'язково передбачає зворотну реакцію. А вплив, який є односпрямованим безконтактним зіткненням одного актора (індивіда) з другим, обов'язково передбачає зворотну реакцію – фізичну (чи духовну), поведінкову, вербальну чи психологічну. Тому соціальна взаємодія завжди є двоспрямованим контактним (чи безконтактним) зіткненням двох індивідів або соціальних груп, що містить у собі очікування зворотної реакції.

У даному контексті соціальна поведінка – це сукупність або система рухів, актів і дій людини, що можуть спостерігати інші люди, у присутності яких вони здійснювалися. Діяльність (на відміну від поведінки) може бути внутрішньою (наприклад, розумова діяльність) і зовнішньою, а поведінка – тільки зовнішньою. Поведінка, таким чином, це зовнішня форма людської діяльності, один із її аспектів. Це діяльність, яку можна безпосередньо спостерігати, у той час як сама діяльність є свідомою “довільною поведінкою” людини. Основними елементами соціальної поведінки, як показує аналіз, є: потреби, інтереси, мотиви і очікування (або експектації). Порівнюючи діяльність і поведінку, не важко помітити між ними певну різницю. Діяльність містить у собі свідомі цілі та сплановані дії заради якоїсь винагороди (наприклад, заробітку, гонора-

ру, підвищення на посаді тощо), яка виконує функцію зовнішнього стимулу, а поведінка, у свою чергу, не містить у собі мети як головного, вирішального елемента, а найчастіше вона має певні напрями та очікування, потреби і мотиви. Останні, на відміну від стимулів, є не зовнішніми, а внутрішніми спонуками. Одиницею поведінки при цьому є вчинок, який хоча і вважається свідомим, але не має мети чи наміру. Тобто дії людини завжди на щось спрямовані, а вчинки – ні.

Слід підкреслити, що соціальні дії притаманні тільки соціальним суб'єктам, тобто індивідам як представникам певної соціальної групи. Більше того, дії людини завжди орієнтовані на іншу людину, тобто вона уявно передбачає її реакцію на свої дії. А оскільки ця уявна дія ще не реалізувалася, тому вона, як поведінковий акт, є односторонньою. Якщо інша людина відповідає на соціальну дію такою ж дією, то відбувається *соціальна взаємодія*, яка передбачає два поведінкових акти: прямий і зворотний. Тобто взаємодія як двосторонній процес з'єднує двох соціальних суб'єктів (індивідів). За соціальної дії орієнтація на інших є уявною, а за соціальної взаємодії – реальною, оскільки тут присутня зворотна дія. Соціальна взаємодія як двоспрямований процес передбачає таким чином два поведінкових акти: прямий і зворотний. Вона є системою взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта одночасно є причиною і наслідком зворотних дій других. Вона має місце там і тоді, де і коли люди взаємно і сполучно, порівняно глибоко, стало і регулярно впливають на поведінку одне одного, в результаті чого відбувається не тільки відновлення, а й зміна соціальних відносин.

Не менш складним є визначення терміна "*організаційне*", який як прикметник дає можливість уточнити, яке саме явище мається на увазі. Сутність та зміст цього поняття, як показує аналіз, фактично й зумовлює специфічний характер організаційної взаємодії. Для з'ясування даного терміну необхідно звернутися до визначення більш фундаментального поняття "*організація*", оскільки воно вже стало загальнонауковим та спирається на матеріали досліджень багатьох наукових дисциплін. У своїй праці "*Загальна теорія життя*" Г. Югай пише: "*Слово "організація" походить від давньогрецького "органон", що означає частину організму, яка виконує певні функції цілого, або від латинського "органум", що означає знаряддя або інструмент для досягнення певних цілей чи результатів. В обох випадках під "організацією", як видно, розуміється взаємодія частини і цілого" [8, с. 95]. Поряд з цим звернімося до "Філософського енциклопедичного словника" (1983), в якому подано найбільш вдале визначення поняття "*організації* як внутрішньої упорядкованості, узгодженості, взаємодії більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, зумовлених його будовою; як сукупність процесів або дій, що ведуть до утворення та вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; об'єднання людей, які спільно реалізують програму або мету і діють на основі певних процедур і правил" [1, с. 463].*

У визначенні авторів "*Філософського енциклопедичного словника*" (2002) за редакцією В. Шинкарука організація – це "*форма усталеного взаємозв'язку елементів системи відповідно до законів її існування; процес або*

стан упорядкування, будова, тип функціонування системи тощо, а основними характеристиками організації є упорядкування і спрямованість упорядкування" [9, с. 453]. Таку ж багатозначність пропонує словник іншомовних слів: "*організація* (від франц. "organization") – 1) будова, устрій будь-чого; 2) сукупність людей, груп, об'єднаних для досягнення певної мети, вирішення певного завдання на основі принципів поділу праці, розподілу обов'язків та ієрархічної структури; громадське об'єднання, державна установа" [10, с. 358]. Причому дієслово "*організувати*", що виражає дію з утворення чого-небудь означає: по-перше, влаштувати, з'ясувати, створити, поєднати в єдине ціле, а по-друге, упорядкувати, надати будь-чому планованості, наприклад, організувати свою роботу. Таким чином, аналіз показує, що поняття "*організація*" може означати об'єкт, властивості об'єкта та діяльність (процес) і вживатися для позначення різних семантичних категорій: соціальної організації або інституту (статика) і процесу організації управління як свідомої діяльності з упорядкування та координування.

Систематизуючи напрями аналізу організації та концепції її побудови, український дослідник В. Казміренко визначив значення та обсяг терміну "*організація*" в поглядах відомих учених [11, с. 22–29]. Так, М. Вебер визначав організацію як інструмент для досягнення групових цілей, а Т. Парсонс, Ф. Селзнік, Ч. Перроу, Е. Акофф – як єдине ціле, тобто як функціональну гомеостатичну систему. Водночас у визначеннях цього поняття в інших дослідників є певні відмінності. Наприклад, польський соціолог Я. Щепанський розглядає організацію як: 1) об'єднання людей, які прагнуть до реалізації мети організованим способом; 2) способи керівництва та координації, гармонізація цілей та спрямування їхніх результатів на досягнення мети; 3) функціонування спільнот як системи способів (взірців) діяльності, засобів соціального контролю, соціальних ролей та систем цінностей, що забезпечує спільне життя членів спільноти, гармонізує прагнення та дії, встановлює допустимі способи задоволення потреб, розв'язує проблеми та конфлікти, забезпечує порядок соціального життя. Згідно з визначенням іншого польського соціолога Я. Меленевського, організація – це, по-перше, ознака об'єкта, тобто організаційна структура взагалі; по-друге, категорія об'єктів, яким належать атрибутивні значення; по-третє, результат процесу організації, перетворення організаційної структури відповідно до критерію сприяння успіху цілого. Російський соціолог А. Пригожин дає такі визначення поняття "*організація*": 1) стаціонарний об'єкт – штучне об'єднання інституційного характеру з окресленими функціями та статусом; 2) процес – діяльність з поділу функцій, налагодження зв'язків, координації; 3) ступінь упорядкованості – структура, будова, тип зв'язків як специфічний спосіб поєднання, тобто властивість цілого.

Як бачимо, у дослідженнях різних учених існує певна єдність поглядів щодо суті, змісту й обсягу поняття "*організація*", яку можна представити як: 1) процес або діяльність з поділу функцій, налагоджування зв'язків, координування, а також як інструмент або засіб керівництва та координування, гармонізації цілей та спрямування їхніх результатів на досягнення спільної мети;

2) результат процесу організації, ступінь упорядкованості;
3) система або множина елементів, що перебувають між собою у відношеннях і зв'язках, утворюють певну цілісність, єдність. В останньому значенні поняття "організація" можна застосувати до таких соціальних утворень, як підприємство, установа, фірма, спільнота тощо, тобто об'єднань, що виростили з потреб людей у кооперуванні зусиль для досягнення своїх особистих цілей у зв'язку з наявністю у них низки фізичних, психологічних і соціальних обмежень. Причому організації можуть бути формальними та неформальними. Критерієм поділу тут є наявність або відсутність адміністративно-правового статусу, що ставить індивіда в залежність від функціональних зв'язків та норм поведінки. Але в даному соціологічному аналізі будемо свідомо уникати вживання поняття "організація" у значенні об'єднання людей, які спільно реалізують деяку програму чи мету і діють на основі певних процедур і правил. Найповніше для нашого аналізу смисл поняття "організація" відображають перше і друге визначення цього терміну, тобто як діяльності чи процесу та результату цього процесу або як ступеня упорядкованості. Ці визначення містять спільну частину, що полягає у сукупності процесів або дій, які ведуть до утворення або вдосконалення взаємозв'язків частин цілого, їхньої внутрішньої упорядкованості та узгодженості. Поєднання обох визначень в єдине ціле, на наш погляд, найповніше зможе відобразити смисл поняття "організація", оскільки упорядкованість або організованість виявляється в узгодженості структур та елементів, які беруть участь у взаємодії, за їхніми якістю, величиною, функціями, часовими та просторовими параметрами [13, с. 48–56].

Водночас найширше розуміння поняття організації, що охоплює як матеріальні, так і абстрактні системи, тобто має всеохоплюючий характер, уперше запропонував О. Богданов у своїй праці "Тектологія або загальна органі-

заційна наука". Тектологія (від грецького *τέκτοη* – будівник, творець та *logos* – вчення; наука про організацію, будівництво усього сущого) вивчає найзагальніші форми, принципи та закономірності організації явищ та процесів, а також способи їх застосування у пізнавальній діяльності. Методологічний потенціал тектології О. Богданова тільки сьогодні розкривається для сучасної науки. Він спрямував свою увагу на недосконалість традиційної механістичної картини світу з її фрагментарністю, що формувалася роз'єднаними галузями спеціалізованих наук. Учений почав розробку своєї тектології ще у період, коли проблеми суспільного розвитку та виживання суспільства не стояли з нинішньою гостротою.

Основне поняття тектології О. Богданова – "організація" – випливає із самої назви науки, а також методів та підходів до будь-якого пізнавального або практичного завдання, вирішення якого він вбачає у найдоцільнішому, найоптимальнішому розташуванні елементів, їхніх складових. Водночас багато дослідників звертають увагу на те, що в праці О. Богданова немає чіткого визначення цього поняття. Але науковець у своїй праці розкриває зміст понять "організованість – дезорганізованість", зводячи їхню сутність до поєднання активностей, взятих з їхнього практичного боку. У його формулюванні це звучить як "організоване ціле практично більше суми своїх частин" [12, с. 114]. У даного визначення є свій підтекст – мова йде про життєздатність або здатність даного організаційного комплексу вижити і розвиватися у протистоянні та боротьбі із навколишнім середовищем. Найчастіше, підкреслює вчений, термін "організація", "організовувати" вживається тоді, коли мова йде про людей, їхню працю та їхні зусилля. Наприклад, "організувати дослідження", "виробництво", "підприємство", "захист" та ін., тобто згрупувати людей для досягнення якої-небудь мети, скоординувати та врегулювати їхні дії в дусі доцільної єдності [12, с. 117–119].

Список використаних джерел

1. *Философский энциклопедический словарь*. – М. : Сов. энциклопедия, 1983. – 840 с.
2. *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения*. – Т. 20. – М. : Изд-во полит. лит-ры, 1962. – 671 с.
3. *Ожегов С.И. Словарь русского языка* / под ред. Н.Ю. Шведовой. – М. : Русский язык, 1985. – 797 с.
4. *Управление организацией* : энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 2001. – 822 с.
5. *Российская социологическая энциклопедия* / под общ. ред. Г.В. Осипова. – М. : НОРМА–ИНФРА, 1999. – 672 с.
6. *Сорокин П.А. Система социологии* : в 2-х т. Т.1. – Сыктывкар : Коми кн. изд-во, 1991. – 118 с.
7. *Туленков М.В. Соціальна взаємодія як фундаментальна основа життєдіяльності суспільства* // Соціологія. Загальний курс : підруч. / М.В. Туленков, М.П. Лукашевич. – К. : Каравела, 2011. – 456 с.
8. *Югай Г.А. Общая теория жизни* / Г.А. Югай. – М. : Мысль, 1985. – 256 с.
9. *Філософський енциклопедичний словник* / за ред. В. Шинкарука. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
10. *Словарь иностранных слов*. – 18-е изд. – М. : Русский язык, 1989. – 624 с.
11. *Казмиренко В.П. Социальная психология организаций* : монография / В.П. Казмиренко. – К. : МЗУУП, 1993. – 384 с.
12. *Богданов А.А. Всеобщая организационная наука. Тектология* : в 2-х т. Т.1. – М. : Экономика, 1989. – 304 с.
13. *Туленков М.В. Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні* : монографія. – К. : Каравела, 2009. – 512 с.

Стаття надійшла 04.04.2016

Продовження див. у №3(2016) журналу.